

Tussen vertrouwen en verantwoordelijkheid: criminele en ideologische ondermijning bespreken in het hbo

Annelotte Janse

In samenwerking met Hannah Kaijzel, Maxine Herinx, Leanne Brand en Bjorn Wansink

TerInfo, Universiteit Utrecht
September 2025

Utrecht
University

TerInfo

CHARLIE HEBDO

Colofon

In opdracht van: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

© TerInfo, Universiteit Utrecht, 2025

Inhoudsopgave

Introductie	4
TerInfo's afbakening van ondermijning	5
Kennisbehoefte bij docenten	6
Onderwerpen	7
De politisering van legitieme kritiek als problematische 'ondermijning'	8
1. Wat betekent 'ondermijning'?	9
Drie types van ondermijning	10
Criminele ondermijning van de democratische rechtsstaat	11
Ideologische ondermijning van de democratische rechtsstaat	12
Waarom is ondermijning een ingewikkeld begrip?	13
De verschillen tussen criminele en ideologische ondermijning	14
De overeenkomsten tussen criminele en ideologische ondermijning	16
2. Ondermijning herkennen in het onderwijs	18
3. De effecten van ondermijning op maatschappelijke polarisatie, radicalisering en democratische stabiliteit	21
4. Wat kan je als docent doen?	23
Conclusie	28
Bijlage A. Wereldcafé	29
Bijlage B. Relevante websites voor docenten	30
Bijlage C. Overzicht werkvormen en achtergrondartikelen behorend bij de handreiking	31
Bibliografie	32

Introductie

De ondermijning van de Nederlandse rechtsstaat en haar instituties is de afgelopen jaren sterk op de maatschappelijke voorgrond komen te staan. Als voorbeelden van **criminele ondermijning** staan de moorden op advocaat Derk Wiersum (2019) en misdaadjournalist Peter R. de Vries (2021) scherp in het collectieve geheugen gegrift en houden jongeren veel bezig, zo merken wij tijdens onze gastlessen in het voortgezet onderwijs. Ook rechtszaken over de **gewelddadige ondermijning van politici** (de zogeheten ‘fakkelman’), **wetenschappers** (voormalig OMT-voorzitter Jaap van Dissel) en de **media** (de poging tot moord op journalist Tim Hofman) wijzen op een groeiende trend.

Uit onderzoek onder Gelderse jongeren, onder wie hbo-studenten, blijkt dat het onderwijs kan bijdragen aan het creëren van **bewustwording** en **preventie** rondom ondermijning. Uit onderzoek naar de vraag hoe jongeren in Gelderland in aanraking komen met ondermijning, bleek dat ruim een kwart (27,7%) van de 112 ondervraagde hbo-studenten iemand uit de criminele wereld kent. Ook wist 14,3% van deze hbo-studenten dat zij benaderd waren door een criminele ronselaar, naast 5,4% die dacht te zijn benaderd.¹ In datzelfde onderzoek gaf 35,5% van de deelnemende hbo-studenten namelijk aan dat zij baat zouden hebben bij ‘voorlichting en kennis’ om een strafbare klus te weigeren.² Deze kennis betreft de strafrechtelijke gevolgen van crimineel ondermijnend gedrag, maar ook kennis van wat zich in de criminele wereld afspeelt.

Naast criminele ondermijning is er een stijgende trend in ideologische ondermijning, zoals het groeiend aantal bedreigingen van politici en journalisten. Voor deze handreiking definieert TerInfo ideologische ondermijning als **wantrouwen jegens de democratie en haar instituties**. Ook deze ontwikkeling roept mogelijk vragen op bij hbo-studenten. Kennis van wat ideologische ondermijning is, hoe en waarom ideologische ondermijning kan plaatsvinden en wat de gevolgen zijn voor de democratische samenleving helpt hierbij in de bewustwording. Bovendien zijn beroepen in de media, wetenschap en politiek steeds vaker het doelwit van ondermijnende activiteiten. Studenten die na het hbo in deze beroepsgroepen belanden, kunnen door betere bewustwording weerbaarder worden gemaakt tegen dit soort incidenten. Door docenten te voorzien van kennis en concrete handvatten om ondermijning beter bespreekbaar te maken (en zo ervaren handelingsverlegenheid te verkleinen) dragen we bij aan het **weerbaar** maken van studenten tegen criminele en ideologische ondermijning.

¹ Het totaal aantal ondervraagde vo-leerlingen en mbo- en hbo-studenten was 4441, zie Petra van den Berg en Melissa Rekers, *Criminelen ronselen jongeren*, #Alertprogramma (2022), 9-10.

² Berg en Rekers, *Criminelen ronselen jongeren*, 48.

Met het oog op de bovenstaande context is de insteek van TerInfo om docenten in het hbo (de doelgroep) te ondersteunen in het lesgeven over criminele en ideologische ondermijning van de rechtsstaat en haar instituties. TerInfo wil docenten voorzien van een handreiking die pedagogische handvatten bevat om de casuïstiek van ondermijning met studenten te bespreken. Met deze insteek blijft de handreiking dicht bij de praktijk, wat heeft geresulteerd in een eerste verkenning van het onderwerp. Een dieper theoretisch en pedagogisch perspectief op ondermijning is verrijkend, maar valt buiten het kader van deze handreiking. Samengevat dient de handreiking niet zozeer het doel van preventie en weerbaarheid als wel **kennisoverdracht** van docent op student en het aanbieden van **handelingsperspectief**, om docenten in het hbo te ondersteunen.

Naast de handreiking, die voor docenten is bedoeld, heeft TerInfo achtergrondartikelen en werkvormen ontwikkeld voor studenten, aan de hand waarvan zij de volgende punten leren:

- te debatteren over democratische instituties en machtsverhoudingen op basis van feiten en redelijke argumentatie
- het onderscheid tussen kritiek en ideologisch ondermijnende uitspraken en gedragingen te herkennen
- wat zijzelf en hun onderwijsinstellingen kunnen doen om ondermijning te herkennen

TerInfo's afbakening van ondermijning

Om ondermijning (beter) bespreekbaar te maken, ontwikkelde TerInfo de voorliggende handreiking, achtergrondartikelen en werkvormen. TerInfo richt zich in de handreiking specifiek tot docenten en geeft informatie over het fenomeen ondermijning—waarover later meer. De achtergrondartikelen richten zich specifiek op **strafbare handelingen** die de legitimiteit van de liberale democratie en haar instituties schaden. We kijken daarbij niet alleen naar ondermijning door georganiseerde drugscriminaliteit, maar ook naar ideologische ondermijning van het Nederlandse liberale democratische systeem op de domeinen politiek, wetenschap en media, voortkomend uit wantrouwen jegens het systeem. In de werkvormen staan we stil bij de gradaties van ondermijnend gedrag, om studenten het grijze gebied tussen activisme, extremisme en terrorisme te laten verkennen.

Deze benadering van ondermijning sluit nauw aan bij de pedagogische insteek en visie van alle activiteiten van TerInfo: het aangeven van de relatie tussen disruptieve gebeurtenissen en de grenzen van de **democratische rechtsstaat**. Deze insteek verwerkt TerInfo in de handreiking door niet alleen te vertellen over ondermijning, maar ook over de gevolgen voor de democratische rechtsstaat.

De vraag die de handreiking overkoepelt, is: hoe leidt ondermijning tot verstoring van het democratische proces in Nederland? Om tot een antwoord te komen, behandelt TerInfo via de handreiking, achtergrondartikelen en interactieve werkvormen de volgende vragen:

1. Wat betekent de term 'ondermijning'?
2. Op welke democratische domeinen vindt criminele en ideologische ondermijning plaats?
3. (Hoe) kun je ondermijning herkennen? En wat is daarin je taak als docent?
4. Wat zijn de effecten van ondermijning op maatschappelijke polarisatie, radicalisering en democratische stabiliteit (langste termijn) van Nederland?
5. Wat kan je als docent doen om met ondermijning om te gaan? Hoe voer je hierover het gesprek met studenten?

Kennisbehoefte bij docenten

Deze vragen komen overeen met de gesignaleerde **kennisbehoefte** onder docenten omtrent het thema 'ondermijning'. Waar de signalen die studenten kunnen uitzenden wanneer zij in het criminele circuit verstrikt zijn geraakt bij de docenten merendeels helder voor de geest staan, is dat voor ideologische ondermijning (nog) niet het geval. Bij een expertsessie gaven docenten daarom unaniem aan behoefte te hebben aan houvast: **feitelijke informatie** over criminele en ideologische ondermijning en **concrete handvatten** voor het voeren van gesprekken met studenten en **werkvormen** waarmee zij ingrijpende of ontwrichtende gebeurtenissen bespreekbaar kunnen maken in de klas. Een veelgehoorde vraag was: als er iets gebeurt, hoe praat ik er dan over met studenten? Kortom, het thema 'ondermijning' staat binnen het hbo nog in de kinderschoenen, met een kennislacune en ervaringen van handelingsverlegenheid als gevolg.

Om nog beter tegemoet te kunnen komen aan de door de docenten uitgesproken behoeften, heeft TerInfo in april-september 2025 vier interviews uitgevoerd met twee jongerenwerkers met een onderwijsachtergrond, één hbo-docent en één veiligheidsprofessional, gespecialiseerd in het onderwijs. Ook spraken we met onderzoeker Maarten van Alstein (Vlaams Vredesinstituut) en Leon Meijs (oprichter van de WIJSchool). De zes geïnterviewden zijn allen in aanraking gekomen met het thema 'ondermijning'—zowel crimineel als ideologisch—en hebben affiniteit met jongeren en hun leefwereld enerzijds of de onderwijspraktijk anderzijds, bijvoorbeeld omdat ze zelf docent zijn geweest of scholen en docenten pedagogisch ondersteunen bij veiligheidsproblematiek. In deze interviews kwam naar voren dat de betekenis van criminele ondermijning aardig vastomlijnd is, namelijk: **de verwevenheid van onder- en bovenwereld en de criminele uitbuiting van**

jongeren die daarmee gepaard kan gaan. Die vaste omlijning geldt echter niet voor ideologische ondermijning. Ook uit deze interviews bleek de behoefte onder docenten aan behapbare kennis over ondermijning, de verschijningsvormen en domeinen waarin het zich afspeelt en handvatten voor gespreksvoering.

Op basis van de uitkomsten van de expertsessie en interviews heeft TerInfo vanuit het voor ons kenmerkende kennisperspectief deze handreiking en de bijbehorende lesmaterialen ingekaderd.³

Onderwerpen

Concreet benadert TerInfo het thema ‘ondermijning van de rechtsstaat’ vanuit twee invalshoeken: criminele en ideologische ondermijning. Deze twee invalshoeken verbindt TerInfo aan specifieke democratische instituties die ondermijnd worden: **rechtspraak, media, wetenschap** en **politiek**. De cases die we behandelen, zijn:

Tabel 1. Voorbeelden van ideologische en criminele ondermijning

Democratische domeinen	Ideologische ondermijning (wantrouwen jegens democratische rechtsstaat en haar instituties)	Criminele ondermijning (vermenging van illegale onder- en legale bovenwereld leidt tot het verslechterd functioneren van democratische instituties)
Rechtspraak		• Ridouan Taghi: ◦ Moord Peter R. de Vries ◦ Moord Derk Wiersum
Media	• Poging tot moord op Tim Hofman	
Wetenschap	• Complottheorieën die Jaap van Dissel beschuldigden van deelname aan satanisch pedofielenetwerk	
Politiek	• Bedreiging Sigrid Kaag door ‘fakkelman’ Max van den B.	

Deze vier domeinen zijn niet uitputtend. Criminele ondermijning vindt bijvoorbeeld ook plaats in de zorg. Zo bracht *RTL Nieuws* in de zomer van 2024 het nieuws dat de politie zich

³ De ontwikkelde lesmaterialen zijn, na inlog, beschikbaar op onze website, www.ter-info.nl/, onder het kopje ‘lesmateriaal’. Een gebruikersaccount voor de website is gratis aan te vragen.

grote zorgen maakt over ondermijnende drugscriminaliteit binnen het zorgstelsel.⁴ Criminelen kopen online valse diploma's, laten zich door malafide uitzendbureaus inhuren en leveren zorg aan met name kwetsbare patiënten die slecht of niet in staat zijn om het bedrog te herkennen. Hiermee kunnen criminelen veel geld opstrijken. Ook worden kwetsbare patiënten soms uitgebuit en ingezet voor criminele acties, zoals het uithalen van drugs in de havens of het dealen van drugs. TerInfo beperkt zich echter tot de vier gekozen domeinen, omdat deze duidelijk naar voren zijn gekomen in casuïstiek van afgelopen jaren en aansluiten bij hbo-studies en de beroepsvelden waarin deze studenten later komen te werken.

De politisering van legitieme kritiek als problematische 'ondermijning'

Onderwijs over ideologische ondermijning kan vragen oproepen over normativiteit en de grens tussen objectieve voorlichting en morele (voor)oordelen. Het mag en kan echter nooit de bedoeling zijn om studenten een bepaald wereldbeeld op te leggen. In een democratische rechtsstaat is er juist ruimte voor kritiek op machtsstructuren en het functioneren van het politieke stelsel, waarbij uiteenlopende perspectieven naast elkaar kunnen bestaan. In het publieke en politieke debat wordt kritiek echter vaak gepolitiseerd en bestempeld als 'ondermijnerend' om de kritiek als probleem te agenderen.

TerInfo wijst daarom op het cruciale verschil tussen legitieme kritiek—die een essentieel onderdeel is van een gezonde democratie—en ondermijnende activiteiten, zoals het bewust verspreiden van desinformatie, het aanzetten tot geweld of het systematisch ondergraven van democratische processen. Door studenten tools te geven om kritisch na te denken over criminele en ideologische ondermijning, over informatie, machtsstructuren en democratische principes en over de politisering van de term 'ondermijning', poogt deze handreiking bij te dragen aan een democratische en weerbare generatie.

⁴ Jasper Bunschoek en Koen Voskuil, 'Drugshandelaren en plofkrakers "op grote schaal" actief in de zorg, kwetsbare patiënten in gevaar' *RTL*, 5 november 2024.

<https://www.rtl.nl/nieuws/binnenland/artikel/5478149/zwarte-criminelen-dringen-de-zorg-binnen>.

1. Wat betekent ‘ondermijning’?

Ondermijning is een lastig begrip dat op meerdere manieren en in verschillende domeinen wordt gebruikt. De Dikke Van Dale⁵ noteert de volgende betekenissen en beschrijvingen van ‘ondermijnen’:

1. met mijnen ondergraven
2. beroven van zijn steunsel in de grond, ondergraven
3. aan het wankelen brengen, van zijn steun beroven
4. verzwakken

Het woord ‘ondermijnen’ betekent dus zoveel als ‘van onderen of binnenuit aantasten, verzwakken of vernietigen’. Vertaald naar de maatschappij verwijst ‘ondermijning’ naar activiteiten die ernstige verstoringen in en aantastingen van de democratische rechtsorde veroorzaken. De democratische rechtsorde bestaat uit twee onderdelen: 1) de instituties van de democratische rechtsstaat die de relatie tussen de overheid en de burgers regelen en 2) de open wijze waarop burgers samenleven en zich onderling tot elkaar verhouden.⁶ In deze context zijn de volgende uitleggen van ‘ondermijning’ gemunt, die met elkaar delen dat ondermijning verwijst naar ‘de aantasting’ of ‘ontwrichting’ van

- fundamenteën van de rechtsstaat en daarmee de veiligheid en integriteit van de samenleving⁷
- ‘de rechtsstaat of samenleving in brede zin’⁸
- ‘bestaande institutionele (gezags)structuren in de maatschappij’⁹
- ‘het politieke of maatschappelijke systeem van Nederland’, ofwel de democratische rechtsorde¹⁰

⁵ ‘Ondermijnen’, *Dikke Van Dale*.

⁶ AIVD, ‘Democratische rechtsorde’. <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme/vraag-en-antwoord/wat-wordt-bedoeld-met-democratische-rechtsorde>; laatst geraadpleegd op 18 februari 2025.

⁷ P. Tops en H. Schilders, ‘Naar een meervoudige aanpak van ondermijning,’ *Tijdschrift voor de Politie* 78, nr. 7 (2016): 12-5.

⁸ Emile Kolthoff en Sjaak Khonraad, ‘Ondermijnende aspecten van georganiseerde criminaliteit en de rol van de bovenwereld’, *Tijdschrift voor Criminologie* 58, nr. 2 (2016): 76-90.

⁹ Paul Sinning e.a., *Sterke Schouders, Gedeelde Verantwoordelijkheid* (The Hague Centre for Strategic Studies, 2018), 37.

¹⁰ Analistennetwerk Nationale Veiligheid, *Themastudie georganiseerde criminaliteit. Ondermijning van de democratische rechtsstaat en andere verbindingen met de nationale veiligheid* (RIVM, 2021), 9-10.

Bij de verstoring en aantasting van deze rechtsorde kan je denken aan het verlies van vertrouwen in het onafhankelijk, wetmatig en rechtvaardig functioneren en optreden van bijvoorbeeld de politie, rechters en mediaplatforms, zoals kranten, radio en tv. Ondermijnende activiteiten hebben op de langere termijn tot gevolg dat de relatie tussen de democratische overheid en haar instituties enerzijds en burgers anderzijds verslechtert. Dat kan leiden tot een afname in het gevoel van leefbaarheid en veiligheid.¹¹

Drie types van ondermijning

In Nederland onderscheiden we drie verschillende types van ondermijning: 1) **ondermijning door buitenlandse actoren**, 2) **criminele** en 3) **ideologische ondermijnende activiteiten**. De Russische oorlog in Oekraïne en de mate waarin (processen binnen moderne) samenlevingen gedigitaliseerd zijn, hebben ondermijning door buitenlandse mogendheden anno 2025 hoog op de Nederlandse en internationale veiligheidsagenda's gezet. Een recent voorbeeld van dit type ondermijning zijn de sabotage van belangrijke datakabels, gasleidingen en oliepijpen op de zeebodem, die plaatsvonden in de context van de geopolitieke spanningen tussen Europa en Rusland. Ook buitenlandse inmenging in nationale verkiezingen valt hieronder. Dit kan zowel digitale als fysieke vormen aannemen. Zo stuurde Rusland sabotageacties in Duitsland aan, waarbij meer dan 270 auto's werden vernield. Door Rusland betaalde saboteurs lieten gefabriceerd bewijs achter bij de vernielde auto's dat suggereerde dat aanhangers van de linkse politieke partij De Groenen achter de vernielingen zaten. Het doel van de actie was het zwartmaken van de linkse partij en haar standpunten om zo kiezers af te schrikken om op De Groenen te stemmen.¹² TerInfo's handreiking laat dit type buitenlandse ondermijning buiten beschouwing, omdat er niet in dezelfde mate sprake is van betrokkenheid van Nederlandse jongeren bij deze ondermijningsvorm. De eerste keer dat minderjarigen gerekruteerd zouden zijn door een buitenlandse mogendheid deed zich voor in augustus 2025.¹³ Naar aanleiding daarvan arresteerde de politie een maand later twee minderjarige jongens op verdenking van het uitvoeren van een spionageopdracht voor een pro-Russische hacker. Daarom is het wel belangrijk dat jongeren weten dat dit type ondermijning plaatsvindt in de Nederlandse samenleving.

¹¹ Rijksoverheid. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ondermijning>.

¹² 'Politiker warnen vor zunehmenden Manipulationen durch Russland', Politik, *Der Spiegel*, 5 februari 2025, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/russische-sabotage-in-deutschland-politiker-warnen-vor-zunehmenden-manipulationen-a-dd4da468-83c0-4f1e-a3e8-6e3dd4606edd>.

¹³ 'Twee tieners opgepakt voor spionageklus voor pro-Russische hacker,' NOS, 25 september 2025. <https://nos.nl/artikel/2584076-twee-tieners-opgepakt-voor-spionageklus-voor-pro-russische-hacker>.

Criminele ondermijning van de democratische rechtsstaat

Criminele ondermijning hangt nauw samen met de georganiseerde misdaad en sinds de laatste jaren drugscriminaliteit in het bijzonder. Criminelen gebruiken legale bedrijven en diensten voor het uitvoeren van illegale activiteiten. Een voorbeeld is het dumpen van chemisch drugsafval in gierputten op boerenerven. De boer rijdt een deel van de vervuilde mest vervolgens uit over zijn land, waardoor de kans bestaat dat het chemische drugsafval terechtkomt in de voedselketen.¹⁴ Een ander voorbeeld is het ronselen van studenten voor het produceren, verspreiden of verkopen van drugs. Zo worden chemie- en scheikundestudenten benaderd om te komen werken in xtc-labs. Criminelen zoeken op laagdrempelige wijze contact, door zich bijvoorbeeld in te schrijven voor chemieopleidingen of vriendschappen te sluiten in studentencafés. In ruil voor hun vaardigheden beloven ze snel en makkelijk geld. Door deze contacten en constructies raken de boven- en onderwereld met elkaar verweven en kunnen ze de leefbaarheid en veiligheid van Nederlandse burgers aantasten. Belangrijke vormen van criminele ondermijning zijn:

- Hennekwekerij of drugsfab
- Drugshandel (bijvoorbeeld het importeren van drugs via fruittelers)
- Geld witwassen (bijvoorbeeld door een kapsalon uit te baten en meer inkomsten op te geven bij de Belastingdienst)
- Illegale prostitutie
- Mensenhandel
- Zorgfraude

Jongeren kunnen hierbij op verschillende manieren betrokken raken, bijvoorbeeld door het knippen van henneptoppen, drugs dealen of vervoeren, op de uitkijk staan voor politie of het faciliteren van drugscriminaliteit door geldezel te zijn (pincode, bankrekening of telefoonabonnement beschikbaar stellen voor witwaspraktijken). Andere voorbeelden die veelvuldig het nieuws halen, zijn het uithalen van drugs in de Rotterdamse en Antwerpse havens of het plaatsen van vuurwerkbommen bij huizen van criminele rivalen. Ook loverboyproblematiek kan onder criminele ondermijning vallen. Een laatste manier waarop jongeren in aanraking kunnen komen met criminele ondermijning is door rekrutering vanwege beroepsspecifieke kennis (timmerman, loodgieter, elektricien) die van pas komt bij het kweken of produceren van drugs. **Drijfveren** die jongeren in het criminele drugscircuit

¹⁴ Remco Andringa, 'Mdma-resten van xtc-productie gevonden in maisplanten', NOS, 9 januari 2016, <https://nos.nl/artikel/2079436-mdma-resten-van-xtc-productie-gevonden-in-maisplanten>.

doen terechtkomen, zijn onder andere het snel willen verdienen geld, het vergroten van de eigen sociale status en het willen kopen en bezitten van luxeobjecten.

Ideologische ondermijning van de democratische rechtsstaat

In de laatste jaren zijn het gebruik en de betekenis van het begrip ‘ondermijning’ echter verbreed in het publieke en politieke debat. Wetenschappers, politici en juristen gebruiken de term niet langer om alleen over georganiseerde criminaliteit en de gevolgen daarvan te praten, maar verbinden het ook aan **ideologische activiteiten** die de Nederlandse democratie schaden en ondermijnen. In een brief (2019) aan de Tweede Kamer beschreef Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Koolmees de ideologische vorm ondermijning als ‘antidemocratisch’, ‘onverdraagzaam’ en dus ‘problematisch gedrag’. Hij legde dat als volgt uit:

Dit is gedrag dat beschouwd kan worden als een vorm van ondermijning van de democratische rechtsorde. Ondermijning is te definiëren als stelselmatige, doelbewuste en in vele gevallen heimelijke activiteiten die door de nagestreefde doelen, de gebruikte middelen of ressorterende effecten de democratische rechtstaat [sic], de bijbehorende instituties en onderlinge samenhang tussen burgers verzwakken, destabiliseren, ondergraven of saboteren. Te denken valt daarbij aan het stelselmatig en dwingend afwijzen of belemmeren van democratische processen (zoals raadsvergaderingen en verkiezingen) en het gezag van democratisch-rechtstatelijke [sic] instituties (zoals de rechterlijke macht en overheid). Dergelijke problematische gedragingen zijn, ook wanneer zij niet vallen binnen het strafrechtelijke kader, onacceptabel.¹⁵

In 2022 waarschuwde de Hoofdofficier van Justitie voor de ‘ondermijning van de rechtsstaat door bedreigingen en intimidaties van anti-overheidsactivisten en complotdenkers’.¹⁶ De aanleiding voor die uitspraak is het toegenomen aantal bedreigingszaken tegen politici. Ter illustratie van deze toename verwees de hoofdofficier naar het voorbeeld van Max van den B., de zogenoemde ‘fakkelman’. Hoewel Van den B. in 2023 strafrechtelijk is veroordeeld op grond van de bedreiging van minister Kaag, wordt zijn daad vanuit institutioneel perspectief geduid als het gericht willen beschadigen van de liberale democratie en haar instituties.

¹⁵ Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, ‘«Grondrechten in een pluriforme samenleving», Kamerstuk 29 614, nr. 108’, 11 februari 2019, 2, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-108.html>.

¹⁶ Door Harm Ede Botje, ‘Hoofdofficier van justitie maakt zich zorgen over radicalisering complotdenkers’, *NU*, 22 januari 2022, <https://www.nu.nl/binnenland/6179479/hoofdofficier-van-justitie-maakt-zich-zorgen-over-radicalisering-complotdenkers.html>; AIVD, *Anti-institutioneel-extremisme in Nederland: Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde?* (Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 2023).

Hoewel bovenstaande voorbeelden hoofdzakelijk buiten de belevingswereld van jongeren en hbo-studenten in het bijzonder spelen, ziet één geïnterviewde jongerenwerker het ‘doorgeslagen chronisch wantrouwen in instituties’ ook terugkomen bij sommige jongeren. Hij gaf het voorbeeld dat voor sommige studenten de overheidsdienst Dienst Uitvoering Onderwijs bekendstaat als een organisatie die er niet op uit is ‘om studenten te helpen, maar om ze te naaien.’ Deze jongerenwerker vertelt over een praktijkvoorbeeld van iemand die een studieschuld heeft, ‘wat diegene volkomen onterecht vond. Dan is ‘ie dus achttien, heeft hij al die studieschuld, en zo pakt het systeem je dan in.’ Andere jongeren denken dat ‘de Nederlandse BV wil dat je als jongere heel snel een huis kunt kopen, want dan zit je ook vast in dat stramien van je moet werken en je moet geld verdienen en dan belasting betalen. Dat zien ze dan als één kwaad en ze willen het liefst, natuurlijk in die leeftijd, vrij zijn en al je touwtjes doorknippen en met niemand wat te maken hebben.’ Dit voorbeeld laat zien **hoe wantrouwen en ideologische ondermijning kunnen samenhangen met complottheorieën**.¹⁷

Een fundamentele overtuiging waarop ideologische ondermijning dus bij jongeren kan berusten ‘is dat alles wat ook maar enigszins georganiseerd is met belastinggeld niet te vertrouwen is. Dat zijn systemen waar je vooral niet in terecht moet komen, want vroeg of laat pakken ze je.’ En mensen komen tot die overtuiging doordat ze in hun leven ‘echt meer last hebben gehad van dat systeem dan dat het hun ooit geholpen heeft’.

Waarom is ondermijning een ingewikkeld begrip?

Ondermijning is een ingewikkeld begrip, omdat de betekenissen ervan, die hierboven zijn uitgelegd, in het publieke en politieke debat door elkaar lopen. Vanaf het midden van de jaren ‘90—toen de IRT-affaire¹⁸ aan het licht kwam—heeft de term betrekking op de georganiseerde drugscriminaliteit. In dit domein is ondermijning een juridisch verankerd begrip en strafbare handeling. De opkomst van jihadistisch terrorisme in de eenentwintigste eeuw koppelde de term aan ideologisch geweld tegen democratieën. Sinds

¹⁷ Zie voor het omgaan met complottheorieën in het onderwijs bijvoorbeeld de RAN Toolkit *How to deal with conspiracy narratives in your family and with friends?*, https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/3a7d0b0c-c003-4af4-803a-9dd897b06ad3_en?filename=ran_toolkit_on_dealing_with_conspiracy_narratives_072023_en.pdf. Zie ook Compact’s *Guide to Conspiracy Theories*, https://conspiracytheories.eu/_wp/wp-content/uploads/2020/03/COMPACT_Guide-2.pdf.

¹⁸ De IRT-affaire had betrekking op de controverse rondom het Interregionaal Recherche Team van de politie in de regio Noord-Holland/Utrecht. Na een grote drugsvangst werd het IRT opgezet om de georganiseerde zware misdaad te bestrijden. Eén van de manieren waarop het IRT dit deed, was door het criminele drugscircuit te infiltreren. Het IRT hanteerde een nieuwe opsporingsstrategie: het gecontroleerd doorlaten van grote partijen om zo het spoor naar de top van het criminele drugscircuit te volgen. Na verloop van tijd ontstonden er, vanwege deze intransparante methode, echter verdenkingen van zelfverrijking en criminele betrokkenheid jegens IRT-leden.

het uitbreken van de COVID-19 pandemie wordt de term ook gebruikt voor het (aan)duiden van de gevolgen van het intimideren en bedreigen van individuele vertegenwoordigers van democratische instituties (media, politiek, wetenschap), daden die de beroepsuitoefening en gehele beroepsgroep raken. Waar criminele ondermijning stevig is afgebakend en gedefinieerd in de wetenschappelijke literatuur en de rechtspraak, is dat voor ideologische ondermijning niet het geval. Deze ideologisch gemotiveerde daden worden in het publieke debat wel geduid als ‘ondermijnd’ vanwege de uitwerking ervan op democratische instituties, maar de daders worden gestraft voor bedreiging, intimidatie of terrorisme—niet voor ‘ondermijnd gedrag’.

Het gebruiken van de term om bepaalde consequenties te duiden, maakt dat de term ‘ideologische ondermijning’ bijvoorbeeld ook opduikt bij gebeurtenissen die niet per definitie strafbaar zijn, maar gezien worden als voorbeelden van ‘sociaal onwenselijk gedrag’. Zo gebruikten Tweede Kamerleden het woord ‘ondermijning’ in de context van anti-coronademonstraties en boerenprotesten tegen de stikstofplannen van het kabinet.¹⁹

Demonstraties die, soms ondanks demonstratieverboden, zijn opgezet en uitgevoerd door groepen vanuit het volledige politieke spectrum—boeren, ‘koffiedrinkers’, Extinction Rebellion, pro-Palestina en pro-Israël—trokken volgens Nederlandse agenten in de zomer van 2024 een dusdanige wissel op het politiekorps dat agenten ‘op hun tandvlees’ liepen. Een anonieme politieagent uit Amsterdam stelde in november 2024 in *De Telegraaf* dat demonstranten ‘de rechtsstaat ondermijnen’ door verboden demonstraties alsnog door te zetten.²⁰ In deze context verwordt ondermijning tot een **agenderende term** met het doel om een bepaald fenomeen als probleem op de discussietafel van politici te krijgen en via beleid en wetgeving het vermeende probleem in te perken. Het resultaat van deze wildgroei aan gebruik en betekenis is dat ‘ondermijning’ een moeilijke en zelfs ongrijpbare term wordt om uit te leggen en te onderwijzen.

De verschillen tussen criminele en ideologische ondermijning

Om meer grip op ‘ondermijning’ te krijgen helpt het om enkele verschillen en overeenkomsten tussen beide types ondermijning aan te wijzen. De wetenschappelijke literatuur beschrijft criminele ondermijning doorgaans als het onbedoelde gevolg of **neveneffect** van de georganiseerde misdaad. Illegale activiteiten zoals drugshandel, mensenhandel en het witwassen van geld, maar ook het plegen van fraude of het

¹⁹ Tweede Kamer, 24e vergadering, 17 november 2022.

https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail/2022-2023/24.

²⁰ M. Schrijver, “ME’ers zijn uitputting nabij na verboden demonstraties: ‘Echt bijna op’”, *De Telegraaf*, 14 november 2024, <https://www.telegraaf.nl/binnenland/me-ers-zijn-uitputting-nabij-na-verboden-demonstraties-echt-bijna-op/68033109.html>.

chanteren van mensen dringen de legale wereld binnen en zetten ambtenaren, politieagenten of bedrijven onder druk om mee te werken. Deze handelingen beogen doelen zoals het behouden of vergroten van macht over anderen, of het nastreven van financieel gewin, sociale status en macht of luxe-objecten. Maar ze hebben ook een ondermijnend effect: de vermenging van de legale bovenwereld en illegale onderwereld leidt tot het verslechterd functioneren van democratische instituties (gemeente, politie, politiek). Hoewel het geen direct doel van een crimineel netwerk is, verzwakken deze activiteiten en vermenging van boven- en onderwereld de rechtsstaat. In extreme gevallen plegen criminelen moordaanslagen op mensen die deze vermenging en de jacht op financieel gewin in de weg staan, zoals in het geval van advocaat Derk Wiersum of journalist Peter R. de Vries.

Over ideologische ondermijning is vooralsnog minder geschreven in de wetenschappelijke en beleidsliteratuur. Wel valt op dat wetenschappers ideologische ondermijning van de rechtsstaat, in tegenstelling tot criminele ondermijning, vaker beschrijven als het **primaire doel** van de dader. De dader is er hoofdzakelijk op uit om, vanuit een ideologische opvatting, een verandering in het democratische systeem te bewerkstellingen of dat systeem te vervangen voor een ander systeem. Dat kan bereikt worden door democratische vertegenwoordigers en instituties (politici, rechters, journalisten, wetenschappers), al dan niet met intimidatie en geweld te dwingen om ergens—bijvoorbeeld COVID-beleid of het vragen van aandacht voor sociale ongelijkheid—vanaf te zien of ermee te stoppen. Die daad is in de eerste plaats fysiek **intimiderend** en daarnaast ook ondermijnend: het wekt angst op bij politici, journalisten en wetenschappers (zowel bij het directe slachtoffer als bij anderen binnen dezelfde beroepsgroep) en kan hen belemmeren in de uitoefening van hun werk, of ertoe bewegen de werkzaamheden neer te leggen uit angst voor verdere intimidatie en bedreiging. Desinformatie en complottheorieën zijn eveneens instrumenten die doelbewust ingezet kunnen worden om het vertrouwen in de overheid te ondergraven.

Er bestaat ook een **juridisch verschil** tussen criminele en ideologische ondermijning. Om Nederland weerbaarder te maken tegen de ondermijnende effecten van georganiseerde criminaliteit nam de Tweede Kamer in 2019 het wetsvoorstel 'Versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit' aan.²¹ Op 11 november 2021 trad deze wet in werking, waarmee ondermijnende criminaliteit ook juridisch werd verankerd in het

²¹ Rijksoverheid, 'Wetsvoorstel Versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit', 11 juli 2019. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/07/11/wetsvoorstel-versterking-strafrechtelijke-aanpak-ondermijnende-criminaliteit>, laatst geraadpleegd: 24 februari 2025.

Wetboek van Strafrecht.²² Het Wetboek van Strafrecht heeft ideologische ondermijning niet vastgelegd als strafbaar gedrag, maar individuele gedragingen die in het publieke debat worden aangestipt als ondermijnend, zijn wel afzonderlijk vastgelegd en dus strafbaar. Onder deze individuele gedragingen vallen onder meer bedreiging (art. 285 Sr.), opruiing (art. 131 Sr.), belaging of stalking (art. 285b Sr.) en openlijke geweldspleging (art. 141 Sr.).

Tabel 2. Definities van criminele en ideologische ondermijning

Ondermijning	Definitie	Doel
Crimineel	Vermenging van illegale onder- en legale bovenwereld beschadigt democratische instituties	Ondermijning is een neveneffect van de criminele jacht op financiële winst, macht en status(objecten)
Ideologisch	Wantrouwen jegens de democratische rechtsstaat en haar instituties	Ondermijning is het directe resultaat van het intimideren, bedreigen en geweld aandoen van vertegenwoordigers van de rechtsstaat

De overeenkomsten tussen criminele en ideologische ondermijning

Criminele ondermijning en ideologische ondermijning van de rechtsstaat lijken op het eerste gezicht dus twee verschillende fenomenen, maar ze vertonen ook een aantal **overeenkomsten**. Beide vormen van ondermijning tasten de fundamenteën van de rechtsstaat aan en zorgen er op die manier voor dat het vertrouwen in het rechtssysteem, overheidsinstanties, politieke legitimiteit en democratische principes worden aangetast.

1. Aantasting van de rechtsorde

Ondermijning van de rechtsorde vanuit criminele hoek vindt voornamelijk plaats via corruptie en bedreiging van veelal lokale ambtsdragers (zoals burgemeesters en wethouders). In uitzonderlijke gevallen is er sprake van 'infiltratie' in het bestuur: criminele organisaties hebben in het verleden raadsleden naar een verkiesbare plaats in het college geleid, om op die manier invloed te kunnen uitoefenen op lokaal beleid. Ondermijning van

²² Wet op versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit, zie Versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit (35.564), 35.564 (2021), https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/35564_versterking_strafrechtelijke; 'Strafrechtelijke Aanpak Ondermijning', Nederlands Juristenblad, 23 november 2021, <https://www.njb.nl/wetgeving/staatsbladen/strafrechtelijke-aanpak-ondermijning>.

de rechtsorde vanuit ideologisch oogpunt vindt plaats via het in twijfel trekken of zelfs afwijzen van de legitimiteit van de Nederlandse wetgeving en de rechtsprekende instituties. Beide vormen van ondermijning verzwakken via deze activiteiten de regels die de samenleving beschermen.

2. Verlies van vertrouwen in openbaar bestuur en overheid

Een ander gevolg van beide vormen van ondermijning is het verlies van vertrouwen. Wanneer criminaliteit doordringt in het openbaar bestuur, ontstaat er wantrouwen in de overheid, politie en justitie. Burgers krijgen het gevoel dat de overheid niet in staat is hen te beschermen. Bij ideologische ondermijning gebeurt iets vergelijkbaars: door het verspreiden van complottheorieën en het aanzetten tot verzet tegen democratische instituties worden mensen aangemoedigd om de rechtsstaat niet langer als legitiem te beschouwen.

3. Parallelle samenlevingen bevorderen

Beide vormen van ondermijning kunnen erop uit zijn om parallelle samenlevingen te creëren. Zo kunnen criminele netwerken zogeheten 'no go areas' nastreven. Dat zijn pleinen of buurten waar de politie 's avonds of zelfs overdag de veiligheid van burgers niet kan garanderen. Sommige ideologisch gemotiveerde groepen, zoals soevereinen, willen een parallelle samenleving oprichten waarin de wetten en normen van de democratische rechtsstaat niet gelden.

4. Normalisering van antidemocratische ideeën en acties

Criminele ondermijning kan op langere termijn leiden tot een normalisering van corruptie, angst en het bedreigen van lokale politici, terwijl ideologische ondermijning polarisatie en radicalisering in de hand werkt en ertoe kan leiden dat publieke figuren, zoals nationale politici, journalisten of wetenschappers hun taak niet meer willen of kunnen uitoefenen. Beide vormen van ondermijning zetten de sociale samenhang van de samenleving dus onder druk en dreigen daarmee de democratische rechtsstaat en haar instituties uit te hollen.

Kortom, hoewel de **motieven** (respectievelijk winstbejag en systeemverandering) en **methoden** (corruptie en bedreiging enerzijds en het afwijzen van de legitimiteit van wetgeving en rechtspraak anderzijds) dus verschillen, vormen beide vormen van ondermijning op langere termijn een serieuze bedreiging voor de stabiliteit van de samenleving.

2. Ondermijning herkennen in het onderwijs

Hoe kun je ondermijning herkennen en wat is daarin je taak als docent? Om tot een antwoord op deze vragen te komen, heeft TerInfo gesproken met twee jongerenwerkers, één hbo-docent, één bestuurder van Platform Integrale Veiligheid, onderzoeker Maarten van Alstein (Vlaams Vredesinstituut) en Leon Meijs (oprichter van de WIJSchool). De zes geïnterviewden hebben allen een achtergrond in de onderzoeks- en onderwijspraktijk en komen in hun huidige werk in aanraking met de thematiek van ondermijning. Omdat TerInfo deze kennis en ervaring nog weinig terugziet bij hbo-instellingen, is getracht om via deze gesprekken **indicatoren**, **spanningsvelden** en **handvatten** te identificeren die docenten eveneens kunnen tegenkomen, opdat zij kunnen leren van de bestaande kennis van jongerenwerkers.

Verschillende signalen kunnen wijzen op betrokkenheid bij criminele ondermijning. Jongerenwerkers signaleren bijvoorbeeld dat sommige studenten beschikken over luxegoederen die niet stroken met hun sociaaleconomische achtergrond, of dat hun gedrag in de klas verandert: ze lachen zorgwekkende onderwerpen weg, vertonen plotseling verzuim of zijn minder betrokken dan voorheen. Zulke gedragsveranderingen kunnen een eerste aanwijzing zijn dat er meer aan de hand is. Het Platform Integrale Veiligheid onderstreept daarom het belang van het trainen van docenten, zodat zij 'zorgwekkend en afwijkend gedrag' kunnen herkennen én weten wat ze ermee moeten doen. Een hulpmiddel hierin is de *serious game Onder mijn ogen*, die niet alleen voor docenten maar voor hele onderwijsteams, van conciërges tot management, bedoeld is.²³ Deze game helpt om inzicht te krijgen in gedragsveranderingen die samen kunnen hangen met ondermijnende criminaliteit, zoals betrokkenheid bij het drugscircuit, loverboyproblematiek of thuisprostitutie.

Tegelijkertijd maken de gesprekken met de jongerenwerkers en onderwijsprofessionals duidelijk dat het signaleren van zulke gedragingen geen eenvoudige taak is.²⁴ Docenten bevinden zich in een spanningsveld tussen hun signaleringsplicht en het opbouwen van een vertrouwensband met studenten. Onderzoek benadrukt bijvoorbeeld dat de signaleringsplicht voor jongerenwerkers niet eenduidig is vastgelegd. Hoewel zij geacht worden 'zorgwekkend en afwijkend gedrag' te signaleren en melden, ontbreekt het

²³ <https://www.ondermijnnogen.nl/>.

²⁴ Interviews Annelotte Janse met twee jongerenwerkers, 17 juni 2025, en Leon Meijs, 23 september 2025.

aan concrete richtlijnen vanuit instanties als de NCTV.²⁵ Hierdoor ontstaat ruimte voor **subjectieve interpretaties**, waarbij het risico bestaat dat studenten op basis van onduidelijke of oneerlijke maatstaven worden beoordeeld. Een geïnterviewde hbo-docent benadrukt daarom dat het onderwijs een veilige ruimte moet blijven, waarin studenten zich vrij voelen om zich te uiten. Sommige hbo's hebben om die reden professionals aangesteld die getraind zijn in het voeren van gesprekken over gevoelige en polariserende thema's, en fungeren als aanspreekpunt voor docenten die zich zorgen maken over studenten. De geïnterviewde jongerenwerkers benadrukken dat deze signaleringsplicht onderdeel is van de bredere zorgplicht die alle professionals in het sociaal domein, en dus ook docenten, hebben. Maar ze erkennen ook dat deze plicht kan botsen met de relationele dimensie van het werk.

Een van de jongerenwerkers, zelf voormalig docent, ondervangt dit spanningsveld door vanaf het begin van de relatie duidelijk te communiceren over zijn rol en verantwoordelijkheden. Hij maakt aan de jongere helder dat school idealiter een plek is waar kansen worden benut, maar dat hij het ook zijn taak vindt om risico's te benoemen als die zich voordoen. Daarbij laat hij weten dat hij niet zal aarzelen om in te grijpen wanneer hij vermoedt dat het misgaat, en dat hij de student daar altijd in meeneemt. Volgens hem creëert deze aanpak juist veiligheid: studenten weten vanaf het begin waar ze aan toe zijn.

De aanpak van deze jongerenwerker biedt ook handvatten voor docenten. Zo is het belangrijk om als docent open en concreet te benoemen dat je in gesprek zult gaan met een student wanneer je merkt of vermoedt dat er iets aan de hand is. Daarbij is het van belang om helder te zijn over welke stappen je zult ondernemen, bijvoorbeeld naar wie je toe gaat binnen de organisatie en wat een student van jou wel of niet kan verwachten. Ook benadrukt de jongerenwerker dat hij nooit zonder medeweten van de jongere contact opneemt met diens ouders of de politie, en dat hij dit vooraf bespreekbaar maakt. Daarnaast is het essentieel om als docent duidelijke grenzen te stellen over welk gedrag je wel of niet tolereert. Door die kaders expliciet te maken, voorkom je misverstanden en bied je tegelijkertijd structuur en veiligheid.

Een tweede jongerenwerker, die eveneens een achtergrond heeft in het onderwijs, kiest een andere benadering. In sommige gevallen is hij vrijwel continu bereikbaar voor jongeren, ook buiten werktijden. Hij erkent dat deze 24/7-bereikbaarheid verder gaat dan wat van docenten gevraagd mag worden. Toch ziet hij dit als een noodzakelijke vorm van nabijheid, juist omdat hulpvragen in het kader van ondermijning zich vaak buiten

²⁵ Annemarie van de Weert en Quirine and Eijkman, 'Reconsidering Early Detection in Countering Radicalization by Local Frontline Professionals', *Terrorism and Political Violence* 33, nr. 2 (2021): 397-408; Annemarie van de Weert, 'Justice and risk assessment: the subjectivity of pre-emptive screening of radicalisation processes', *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism* 17, nr. 3 (2022): 287-300.

kantooruren aandienen. Hij benadrukt echter dat als een docent ervoor kiest om een bepaalde mate van bereikbaarheid aan te bieden, het cruciaal is om beloftes na te komen. Een niet nagekomen afspraak kan namelijk ernstige schade toebrengen aan het vertrouwen in de relatie met de student. Zijn advies is dan ook helder: beloof alleen wat je daadwerkelijk kunt waarmaken.

Een ander spanningsveld doet zich voor op instellingsniveau, waar reputatiemanagement soms haaks staat op het melden van ondermijningsproblematiek. Een jongerenwerker vertelt dat veel mbo-instellingen inmiddels wel bereid zijn om vermoedens van criminele ondermijning te melden, mede door de omvang van het probleem. Toch zien we als onderzoeksgroep ook terughoudendheid bij andere instellingen, waar de angst bestaat dat een melding negatieve consequenties heeft voor de naam van de school. In zulke gevallen wordt soms gekozen voor anonieme meldingen via Meld Misdaad Anoniem, of worden zorgen op een lager niveau gedeeld met bijvoorbeeld een wijkagent.

Het herkennen van criminele ondermijning binnen het onderwijs stelt docenten dus voor complexe afwegingen. Zij opereren in een spanningsveld tussen het bouwen aan vertrouwen en het voldoen aan hun zorg- en signaleringsplicht. Deze verantwoordelijkheid wordt bemoeilijkt door het ontbreken van heldere richtlijnen en de druk die instellingen kunnen voelen om reputatieschade te voorkomen. Tegelijkertijd geldt: hoe langer signalen onopgemerkt blijven, hoe groter de kans dat jongeren verder worden gezogen in ondermijnende netwerken, met potentieel ernstige gevolgen voor henzelf en de democratische rechtsstaat.

3. De effecten van ondermijning op maatschappelijke polarisatie, radicalisering en democratische stabiliteit

Individuele betrokkenheid van jongeren bij drugscriminaliteit kan van kwaad tot erger gaan. Het beeld van iemand die van geldezel via uitkijker op de straathoek een drugsdealer wordt, is niet voor niets een clichébeeld. De recente toename van gewelddadige wraakacties, met name via vuurwerkbommen die voor een portiek of voordeur worden geplaatst, benadrukt het radicaliseringspotentieel in het criminele drugsircuit.

Ook ideologische ondermijning kan op individueel niveau leiden tot radicalisering. Op de korte termijn leidt ideologische ondermijning namelijk tot verdeeldheid: mensen graven zich in rond bepaalde ideologische thema's, zoals de COVID-19 maatregelen en de rol die de Nederlandse overheid daarin speelt of zou moeten spelen. Deze overtuigingen, in combinatie met de waarneming dat niemand iets onderneemt tegen de overheid of het systeem, kunnen iemand sterken in het besluit om dan zelf maar in actie te komen.

Een geïnterviewde jongerenwerker uitte de vrees dat Nederland op de lange termijn burgers voortbrengt die weten hoe ze het systeem kunnen omzeilen en zich kunnen onttrekken aan hun maatschappelijke plichten. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat wanneer jongeren het gevoel hebben dat het systeem hen niet beschermt, ze leren hoe ze dat systeem kunnen manipuleren. Wanneer instellingen, zoals scholen, signalen van wantrouwen of (beginnende) criminaliteit negeren, dragen ze onbewust bij aan het ontstaan van een 'tegenmaatschappij', waarin andere normen en waarden gelden.

James Scott stelt in *Weapons of the Weak* (1985) dat burgers de macht ondermijnen wanneer zij zich niet vertegenwoordigd voelen; ze zoeken dan naar manieren om het systeem te slim af te zijn.²⁶ Volgens de jongerenwerker zien we dit ook gebeuren op scholen. Tegelijkertijd kunnen overheidsinterventies die sterk gericht zijn op controle juist wantrouwen oproepen. Daarom is het van belang dat scholen niet worden ingezet als controle-instanties voor bijvoorbeeld criminaliteit, omdat dit ten koste kan gaan van hun pedagogische gezag en het vertrouwen dat studenten in hen hebben.

Het onderzoek van Loïc Wacquant (2008) laat zien dat achtergestelde groepen in stedelijke omgevingen (zoals in de VS en Frankrijk) vaak leren om buiten het systeem te

²⁶ James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, 2008 [1985].

opereren, juist omdat zij binnen bijvoorbeeld het onderwijssysteem weinig bescherming of beloning ervaren.²⁷ Dit gebeurt wanneer de school voor bepaalde leerlingen niet meer functioneert als veilige of ondersteunende omgeving.

Op basis van onder andere het werk van Micha de Winter (2023) is het daarom cruciaal om te investeren in vertrouwen, medemenselijkheid en gemeenschapszin binnen scholen.²⁸ Het is van groot belang om de pedagogische relatie en verbondenheid met studenten zo lang mogelijk te behouden en te versterken. Tegelijkertijd hebben hbo-instellingen en docenten behoefte aan institutionele kaders.

²⁷ Loïs Wacquant, *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality* (Polity, 2008).

²⁸ Micha de Winter, *Medemenselijk opvoeden: samenlevingspedagogiek voor een hoopvolle en daadkrachtige generatie*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2023.

4. Wat kan je als docent doen?

Naast vakinhoudelijk expert vervullen docenten ook een pedagogische rol: studenten begeleiden in het ontwikkelen van normbesef, kritisch denken en het vinden van hun positie in de samenleving. Ook in de context van het bespreekbaar maken van het thema ondermijning—zowel crimineel als ideologisch—komt deze rol in beeld. Docenten bevinden zich immers vaak in een unieke positie: zij hebben regelmatig en structureel contact met studenten en kunnen daardoor bepaalde signalen opvangen van een student, of bijdragen aan bewustwording over ondermijning. Dit onderdeel van de handreiking werkt uit wat docenten daarin concreet zelf kunnen doen.

1. *Reflecteer op je eigen positie en rol*

Effectief handelen begint bij zelfreflectie. De manier waarop je naar studenten, gedrag en maatschappelijke kwesties kijkt, wordt mede gevormd door je eigen achtergrond, overtuigingen en ervaringen.

Concreet kun je het volgende doen. Vraag jezelf af hoe deze factoren jouw **oordeelsvorming** beïnvloeden. Sta ook stil bij **mogelijke blinde vlekken** of aannames die een rol spelen in je dagelijkse werkpraktijk. Studenten kunnen je (on)bewust testen op inconsequenties in hoe je verschillende vormen van extremisme of onveiligheid benadert. Reageer je bijvoorbeeld anders op berichtgeving over ‘burgerwachten’ aan de grens dan op jihadistische dreiging? Zulke reacties bepalen jouw geloofwaardigheid in hun ogen. Het vermogen tot zelfreflectie draagt daaraan bij. **Tot slot:** weet je bij wie je binnen je organisatie terecht kunt als je je zorgen maakt over een student? Wordt hier in je team of op je opleiding actief over gesproken? Elke instelling heeft eigen ondersteuningsstructuren en procedures. Zorg dat je daarvan op de hoogte bent, en maak hier gebruik van.

2. *Verken de leefwereld van studenten*

Om het gedrag en de keuzes van je studenten beter te begrijpen, helpt het om zicht te hebben op hun leefwereld. Het **herkennen van andere referentiekaders** vraagt om een actieve inspanning.

Concreet kun je het volgende doen: Probeer letterlijk en figuurlijk uit je eigen bubbel te stappen. Ga een keer boodschappen doen in een wijk waar studenten vandaan komen, volg nieuwsberichten over lokale problematiek. Probeer vanuit die ervaring jezelf te verplaatsen in de omgeving van je studenten. Deze context kan je helpen bij het duiden van bepaalde keuzes, gedrag of situaties met betrekking tot je studenten.

3. *Werk aan bewustwording, bij studenten én bij jezelf*

De **bewustwordingslag** inzake ondermijning moet soms nog gemaakt worden. Ondermijning speelt zich niet uitsluitend af in 'probleemwijken' of ver van het onderwijs. Ook studenten komen hiermee in aanraking, direct of indirect. Het besef dat ondermijning (onbewust) onderdeel is van de wereld van jongeren, is een noodzakelijke eerste stap in deze bewustwording. Tegelijkertijd geldt dat ook voor docenten: het vraagt om bewustwording van hoe maatschappelijke thema's zoals drugsgebruik, statusvertoon en economische druk doorwerken in het klaslokaal. Concreet kun je met je studenten het volgende doen en bespreken:

- Hoe kritisch kijk je naar je eigen omgeving? Ben je je bewust van subtiele signalen van ondermijning in je directe omgeving? Denk bijvoorbeeld aan winkels die nauwelijks een realistisch verdienmodel lijken te hebben, of horeca die altijd leeg lijkt maar toch blijft draaien. Een specifiek voorbeeld dat een van de geïnterviewde jongerenwerkers aanhaalt, is dat van **telefoonhoesjeswinkels**: dat zijn soms grote zaken op A-locaties in winkelcentra, waar de hele voorraad uit enkele schappen met hoesjes bestaat. Aangezien de meeste mensen hun hoesjes online bestellen en de marges op deze producten laag zijn, stelt de jongerenwerker aan docenten en studenten weleens de vraag hoe ze denken dat dergelijke winkels overeind kunnen blijven. Zulke 'onlogische' bedrijfsmodellen zouden een signaal kunnen zijn van het witwassen van geld of andere criminele activiteiten. Door dit met studenten te bespreken, leren ze dat georganiseerde misdaad niet alleen een ver-van-mijn-bedshow is, maar ook daadwerkelijk zichtbaar kan zijn in hun eigen straatbeeld.
- Gesprekken met studenten over **recreatief drugsgebruik** kunnen inzicht geven in de normalisering van ondermijnende praktijken. Veel jongeren zijn zich er niet van bewust dat recreatief drugsgebruik, bijvoorbeeld op een festival, bijdraagt aan het in stand houden van ondermijnende drugscriminaliteit. Dit zijn onderwerpen die je in de les kunt agenderen, bijvoorbeeld aan de hand van casussen of actuele voorbeelden. Vragen die je kunt stellen, zijn onder andere: 'welke route heeft drugs afgelegd voordat het bij de gebruiker is aangekomen', 'welke vermenging van de onder- en bovenwereld is daarvoor nodig geweest', 'wie of welke beroepen kunnen daarbij betrokken zijn?' Gebruik dergelijke observaties om het gesprek aan te gaan over zichtbare en onzichtbare vormen van ondermijning in de samenleving. Laat studenten kritisch reflecteren op wat zij zelf als 'normaal' ervaren, zowel online als offline.

- Hoewel **de offline en online wereld** voor oudere generaties twee gescheiden domeinen zijn, vloeien ze voor de jongere generaties naadloos in elkaar over; er bestaat geen verschil tussen wat ze online zien en offline doen. Daarom kun je ook deze centrale rol van sociale media in de leefwereld van jongeren bespreken. Via platforms als TikTok, Instagram en Snapchat komen zij regelmatig in aanraking met beelden en boodschappen waarin wantrouwen jegens de overheid of drugsgebruik worden genormaliseerd via memes²⁹ en grapjes. Uit onderzoek blijkt dat jongeren via deze kanalen ook rechtstreeks in contact kunnen komen met aanbieders van drugs of andere illegale diensten.³⁰ Dit maakt het relevant om in de klas stil te staan bij de online omgeving van studenten. Stel vragen als: ‘wat zie jij op sociale media over drugs?’, ‘wat vind je daarvan?’, en ‘wat doe je als je iets ziet dat eigenlijk niet door de beugel kan?’ Zulke gesprekken maken studenten bewust van de invloed van hun digitale omgeving en kunnen een opening bieden voor een verder gesprek.

Bij het voeren van zulke gesprekken is de manier waarop je dat doet minstens zo belangrijk als de inhoud. Zorg dat je niet tegenover, maar **naast** je student staat. Dat kan ook fysiek: ga samen wandelen of praat informeel bij de koffieautomaat. Laat de belerende toon achterwege, zeker bij studenten die zich al afkeren van instituties. In plaats van te wijzen op wat ‘fout’ is, kun je beter luisteren, vragen stellen en aansluiten bij het perspectief van de student.

Voor meer tips met betrekking tot gespreksvoering over controversiële en moeilijke onderwerpen, zie onze handleiding ‘Sensitieve onderwerpen bespreken in het hbo’.³¹ De TerInfo-handleiding bevat primair tips om het gesprek aan te gaan over polariserende onderwerpen die emoties oproepen en de klas verdelen. TerInfo adviseert deze handleiding te gebruiken voor gesprekken over ideologische ondermijning en het grijze gebied tussen activisme en extremisme, waarin de persoonlijke grenzen van individuele studenten kunnen verschillen. Het boek *Idealen op drift* biedt een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren.³²

²⁹ Zie het lesmateriaal van TerInfo: https://ter-info.nl/lesmateriaal/?_thema=memes.

³⁰ ‘Jongeren zien drugs op sociale media, dit biedt ook ruimte voor drugspreventie op TikTok,’ *Trimbos* (19 september 2024), <https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/jongeren-zien-drugs-op-sociale-media-dit-biedt-ook-ruimte-voor-drugspreventie-op-tiktok/>.

³¹ Hier te vinden: <https://ter-info.nl/lesmateriaal/handleiding-hbo-sensitieve-onderwerpen-bespreken/>.

³² Marion van San, Stijn Sieckelink en Micha de Winter, *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren* (Den Haag: Boom | Lemma, 2010). <https://www.kis.nl/sites/default/files/2022-06/Idealen-op-drift.pdf>

4. *Benader ondermijning vanuit een moreel-filosofisch perspectief*

De bovengenoemde vragen en onderwerpen benaderen het thema 'ondermijning' van relatief dichtbij. Als je met meer afstand het gesprek wil voeren, kan je er ook voor kiezen om het thema met moreel-filosofische vragen aan te snijden.³³ Zo moedig je studenten aan om het vraagstuk vanuit persoonlijk en ethisch perspectief te benaderen en doordenken.

Criminele ondermijning:

- Wat is een goed leven?
- Wat betekent het om snel geld te verdienen? En wat betekent dat op de lange termijn?
- Zijn er, in jullie ogen, argumenten die deelname aan criminele activiteiten rechtvaardigen? En welke tegenargumenten zijn er te bedenken?
- Is het moreel verkeerd om iets illegaals te doen als je er niemand direct mee schaadt?
- Wanneer wordt iets, een actie bijvoorbeeld, fout, en waarom?
- Hoe verhoudt het welzijn van de maatschappij zich tot je eigen geluk?
- Is erbij willen horen een goede reden om iets te doen wat je eigenlijk niet goed vindt of waarmee je het niet eens bent?

Ideologische ondermijning:

- Wanneer mag je tegen de overheid ingaan, en op welke manieren?
- Wanneer slaat kritisch denken om in complotdenken, waar ligt voor jullie de grens?
- Wat betekent het om een 'goede burger' te zijn?
- Is vrijheid hetzelfde als alles kunnen doen wat je wil?

Een moreel-filosofisch gesprek kan in verschillende vormen plaatsvinden. Zo kun je ervoor kiezen de studenten eerst hun standpunten en overwegingen persoonlijk te laten opschrijven, om hen daarna in tweetallen of kleine groepjes hierover te laten uitwisselen. Tot slot kan je klassikaal afronden met een socratisch gesprek.

³³ Interview Annelotte Janse met Maarten van Alstein, 19 september 2025.

Voorbeelden van andere gespreks- en discussievormen vind je [hier](#).³⁴ Tips voor het sturen van klassikale discussies vind je [hier](#)³⁵ en [hier](#).³⁶ Dit beknopte [overzichtsartikel](#) bevat de belangrijkste inzichten uit het promotieonderzoek van Floor Rombout met betrekking tot het redeneren over morele en democratische waarden.³⁷ De [Handreiking Ethiek](#) van Heleen Toppinga bevat ten slotte instructies over het integreren van ethiek in hbo-opleidingen.³⁸

5. Voer het gesprek met je team

De vraag hoe een opleiding zich verhoudt tot maatschappelijke weerstand en ondermijnende dynamieken vraagt om **gezamenlijke reflectie**. Bespreek in je team hoe jullie omgaan met studenten die het onderwijssysteem wantrouwen of zich daar bewust van afkeren. Denk na over hoe je hen toch kunt bereiken zonder de eigen normen los te laten. Zo'n gesprek kun je met de onderstaande **stellingen** op gang brengen:

- Het hbo is er hoofdzakelijk om studenten op te leiden tot beroepskrachten, niet om maatschappelijke weerstand te begrijpen of te verzachten.
- Studenten die ons systeem wantrouwen, hebben vaak waardevolle kritiek waar wij iets mee moeten.
- Als onderwijsinstelling bepalen wij de regels; het is aan de student om daarin mee te gaan.
- Een onderwijsinstelling moet zich actief verhouden tot burgers die zich afkeren van het systeem, ook als dat betekent dat diploma's minder centraal komen te staan.

Zulke gesprekken kun je ook op grotere schaal binnen je onderwijsinstelling organiseren, bijvoorbeeld via een wereldcafé (zie bijlage A).

³⁴ <https://schooldebatteren.nl/lesmateriaal/werkvormen/>

³⁵ <https://onderwijstips.ugent.be/nl/tips/discussie-modereren-de-klas-en-online/>

³⁶ <https://www.mediawijs.be/nl/dialogindeklas>

³⁷ <https://dimensies.nu/uitgelezen-december-2024/>; Floor Rombout, *Value-loaded critical thinking in philosophical dialogues* (PhD Thesis, Universiteit van Amsterdam 2022).

³⁸ <https://www.avans.nl/binaries/content/assets/nextweb/over-avans/organisatie/handreiking-ethiek-avans-2023.pdf>; Heleen Toppinga, *Handreiking Ethiek. Wenken voor het integreren van ethiek in het hoger beroepsonderwijs* (Avans Hogeschool 2023).

Conclusie

Deze handreiking is vanuit een kennisgericht perspectief opgesteld en biedt docenten achtergrondinformatie, gespreksvragen en werkvormen om ideologische en criminele ondermijning bespreekbaar te maken in het hbo. Het doel is niet alleen kennisdeling, maar ook het benadrukken van het belang om te **investeren in de relatie** tussen burger en overheid en het **versterken van vertrouwen** in de rechtsstaat. Daarbij wordt zichtbaar dat er in het mbo al meer kennis en actie rond dit thema aanwezig is dan in het hbo en wo, wat een belangrijke kennislacune blootlegt. Ook blijkt dat docenten in het hbo kunnen leren van de expertise en praktijkervaring van jongerenwerkers, die soms dichterbij de leefwereld van studenten staan.

Op deze manier hopen we je te inspireren om dit urgente thema een plek te geven in de onderwijspraktijk en met studenten te bespreken, zodat ze niet alleen kennis opdoen, maar ook worden voorbereid om als kritische en weerbare professionals bij te dragen aan een veerkrachtige rechtsstaat.

Voor verdieping en praktische ondersteuning verwijzen we graag naar de achtergrondartikelen en werkvormen op www.terinfo.nl.

Bij zorgen over een student verwijzen we u door naar de volgende instanties:

- De [Expertise-unit Sociale Stabiliteit \(ESS\)](#) houdt zich bezig met maatschappelijke spanningen, polarisatie en de preventie van radicalisering.³⁹
- Het [Landelijk Steunpunt Extremisme \(LSE\)](#) biedt ondersteuning bij specifieke zorgen over radicalisering.⁴⁰
- [Stichting School en Veiligheid \(SSV\)](#) zet zich in voor sociale veiligheid op school en biedt informatie en ondersteuning bij thema's zoals criminaliteit en radicalisering.⁴¹
- Stichting [WIJSchool](#) helpt scholen ondermijning, huiselijk geweld en radicalisering te voorkomen, herkennen en bestrijden.⁴²
- Consulteer voor meer verwijzingen op maat de gids '[Leeraanbod polarisatie en radicalisering voor \(jeugd\)professionals](#)'.⁴³

³⁹ <https://www.socialestabiliteit.nl/>

⁴⁰ <https://www.landelijksteunpuntextremisme.nl/>

⁴¹ <https://www.schoolenveiligheid.nl/>

⁴² <https://www.wijschool.nl/>

⁴³ https://www.kis.nl/sites/default/files/2022-06/leeraanbod_polarisatie_en_radicalisering_def.pdf

Bijlage A. Wereldcafé

Het wereldcafé is bedoeld om een uitwisseling onder collega's op gang te brengen over de rol die hbo-instellingen en docenten zouden kunnen en willen spelen om met ondermijning om te gaan. Creëer vier gesprekstafels rondom vier thema's. Elke ronde duurt 10-15 minuten, afhankelijk van hoeveel tijd beschikbaar is. Elke tafel heeft een vast tafelhoofd dat het gesprek modereert en aantekeningen maakt. De andere deelnemers wisselen per ronde van tafel.

Tafel 1: Visie op onderwijs en burgerschap

Vraag: Wat is onze maatschappelijke opdracht als hbo richting studenten en burgers die weerstand voelen tegen het systeem?

Tafel 2: Diploma, erkenning en alternatieven

Vraag: Hoe gaan wij om met studenten die zich (deels) onttrekken aan ons systeem, bijvoorbeeld door betrokkenheid bij criminele activiteiten of het afwijzen van overheidsstructuren? Bieden wij alleen toegang en erkenning via het standaardtraject, of is er ruimte voor onderwijs als manier om studenten (opnieuw) perspectief te bieden?

Tafel 3: Systeemdruk en wantrouwen

Vraag: Hoe reageren wij op wantrouwen van studenten jegens het onderwijs?

Tafel 4: Ruimte voor maatwerk

Vraag: Hoever reikt onze bereidheid om maatwerk te leveren voor studenten die zich kritisch of vijandig opstellen tegenover het systeem?

Plenaire afsluiting

Laat de tafelhoofden kort de inzichten, overeenkomsten en tegenstellingen presenteren. Bespreek vervolgens met de groep:

- Wat zijn terugkerende thema's?
- Welke opmerkingen/visie van anderen zette jou aan het denken?
- Waar wringen onze wensen of visies?
- Wat vragen de ingebrachte oplossingen van ons team of onderwijsinstelling?

Bijlage B. Relevante websites voor docenten

- Het [Kennisplatform Ondermijning](#) bevat een uitgebreide (deels openbare, deels gesloten) kennisbank met informatie over georganiseerde ondermijnende criminaliteit en de aanpak daarvan.
- De [Podcast](#) 'Grip op ondermijning en perspectief voor jongeren' (Vrije Universiteit, Amsterdam) gaat in op criminele ondermijning en de link met kwetsbare jongeren, met o.a. hoogleraar Hans Boutellier (bijzonder hoogleraar Polarisatie & Veerkracht) en [Nabil El Malki](#) (medeoprichter/directeur - Presikhaaf University)
- Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum (WODC) heeft een [Kennisagenda Ondermijning](#) opgesteld, op basis waarvan onderzoek naar criminele ondermijning wordt uitgevoerd. De website bevat een overzicht van reeds afgerond en nog lopend onderzoek, inclusief korte samenvattingen. Deze onderzoeken bieden achtergrondinformatie en kunnen ook als bron bij zelfgemaakte werkvormen dienen.
- [Onder Mijn Ogen](#) is een *serious game* en training die onderwijsteams bewust maakt van de signalen die hun studenten kunnen laten zien wanneer zij verstrikt zijn geraakt in criminele netwerken of crimineel worden uitgebuit.
- Het [Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid](#) reikt webdossiers, kennis en instrumenten aan voor het signaleren en aanpakken van jeugdcriminaliteit.
- De [Crimi-test](#) is een online test gemaakt voor studenten. Hier vullen ze een aantal vragen in, waaruit hun 'criminele score' naar voren komt. Na het invullen van de test komen jongeren uit bij een informatie- en hulpplatform.
- De [aflevering van BOOS!](#) (gepresenteerd door Tim Hofman, BNNVara) van augustus 2025 gaat in op ideologische ondermijning en staat stil bij de toename van bedreigingen aan het adres van politici, wetenschappers, rechters, journalisten etc. en staat stil bij de persoonlijke en maatschappelijke gevolgen daarvan.

Bijlage C. Overzicht werkvormen en achtergrondartikelen behorend bij de handreiking

Deze bijlage biedt een overzicht van de werkvormen en achtergrondartikelen die TerInfo heeft gemaakt ter aanvulling op deze handreiking. Docenten kunnen deze materialen gebruiken om hun studenten aan de slag te laten gaan rond het thema ondermijning. De materialen zijn bedoeld voor eerste- en tweedejaars hbo-studenten. De werkvormen zijn zo ingericht dat ze één lesuur vullen, maar kunnen ook flexibel worden ingezet, afhankelijk van de context en het leerdoel.

De werkvormen en achtergrondartikelen zijn beschikbaar via de website van TerInfo, www.terinfo.nl, specifiek bij lesmateriaal en in de kennisbank. Het overzicht hieronder geeft weer welke werkvormen en achtergrondartikelen bij welk type en domein van ondermijning horen.

Ondermijning	Werkvorm	Achtergrondartikelen
Crimineel, rechtspraak	• Criminele ondermijning van de rechtspraak in historisch perspectief • Nieuwsanalyse & beleidsadvies over ondermijnende criminaliteit	• Derk Wiersum • Peter R. de Vries
Ideologisch, media	• Escalatiekaarten	De moordpoging op Tim Hofman en de ondermijning van de journalistiek
Ideologisch, wetenschap	• Talkshowredactie. Aan wie geef je een stem?	De Bodegraven-complottheorie en bedreigingen van Jaap van Dissel
Ideologisch, politiek	• Van Jeanne d'Arc tot Kaag: Seksisme in de macht	Het fakkelincident bij het huis van minister Kaag, 5 januari 2022

Bibliografie

AIVD. *Anti-institutioneel-extremisme in Nederland: Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde?* Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 2023.

AIVD. 'Democratische rechtsorde'. <https://www.aivd.nl/onderwerpen/extremisme/vraag-en-antwoord/wat-wordt-bedoeld-met-democratische-rechtsorde>.

Analistennetwerk Nationale Veiligheid. *Themastudie georganiseerde criminaliteit. Ondermijning van de democratische rechtstaat en andere verbindingen met de nationale veiligheid*. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, 2021.

Andringa, Remco. 'Mdma-resten van xtc-productie gevonden in maisplanten'. *NOS*, 9 januari 2016. <https://nos.nl/artikel/2079436-mdma-resten-van-xtc-productie-gevonden-in-maisplanten>.

Berg, Petra van den, en Melissa Rekers. *Criminelen ronselen jongeren. #Alertprogramma*, 2022.

Botje, Harm Ede. 'Hoofdofficier van justitie maakt zich zorgen over radicalisering complotdenkers'. *NU*, 22 januari 2022. <https://www.nu.nl/binnenland/6179479/hoofdofficier-van-justitie-maakt-zich-zorgen-over-radicalisering-complotdenkers.html>.

Bunskoek, Jasper, en Koen Voskuil. 'Drugshandelaren en plofkrakers "op grote schaal" actief in de zorg, kwetsbare patiënten in gevaar' *RTL*, 5 november 2024. <https://www.rtl.nl/nieuws/binnenland/artikel/5478149/zware-criminelen-dringen-de-zorg-binnen>.

Der Spiegel. 'Politiker warnen vor zunehmenden Manipulationen durch Russland'. *Spiegel Politik*, 5 februari 2025. <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/russische-sabotage-in-deutschland-politiker-warnen-vor-zunehmenden-manipulationen-a-dd4da468-83c0-4f1e-a3e8-6e3dd4606edd>.

Kolthoff, Emile, en Sjaak Khonraad. 'Ondermijnende aspecten van georganiseerde criminaliteit en de rol van de bovenwereld'. *Tijdschrift voor Criminologie* 58, nr. 2 (2016): 76-90.

- Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. '«Grondrechten in een pluriforme samenleving», Kamerstuk 29 614, nr. 108'. 11 februari 2019.
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-29614-108.html>.
- Nederlands Juristenblad. 'Strafrechtelijke Aanpak Ondernijning'. 23 november 2021.
<https://www.njb.nl/wetgeving/staatsbladen/strafrechtelijke-aanpak-ondermijning/>.
- NOS. 'Twee tieners opgepakt voor spionageklus voor pro-Russische hacker'. NOS, 25 september 2025. <https://nos.nl/artikel/2584076-twee-tieners-opgepakt-voor-spionageklus-voor-pro-russische-hacker/>.
- Rijksoverheid. 'Wetsvoorstel Versterking strafrechtelijke aanpak ondernijnde criminaliteit'. 11 juli 2019. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/07/11/wetsvoorstel-versterking-strafrechtelijke-aanpak-ondermijnende-criminaliteit>.
- Rijksoverheid. 'Ondernijning'. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ondernijning>.
- San, Marion van, Stijn Sieckelinck, en Micha de Winter. *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*. Boom | Lemma, 2010.
- Schrijver, M. 'ME'ers zijn uitputting nabij na verboden demonstraties: 'Echt bijna op'. *De Telegraaf*, 14 november 2024.
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press, 2008 [1985].
- Sinning, Paul, Reinier Bergema, en Mischa Sibbel. *Sterke Schouders, Gedeelde Verantwoordelijkheid*. The Hague Centre for Strategic Studies, 2018.
- Tops, Pieter, en H. Schilders, 'Naar een meervoudige aanpak van ondernijning,' *Tijdschrift voor de Politie* 78, nr. 7 (2016): 12-5.
- Trimbos. 'Jongeren zien drugs op sociale media, dit biedt ook ruimte voor drugspreventie op TikTok,' *Trimbos Instituut*, 19 september 2024.
<https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/jongeren-zien-drugs-op-sociale-media-dit-biedt-ook-ruimte-voor-drugspreventie-op-tiktok/>.

Tweede Kamer. *Verslag van de 24e vergadering*. 17 november 2022.

https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail/2022-2023/24.

Versterking strafrechtelijke aanpak ondermijnende criminaliteit (35.564). *Handelingen Eerste Kamer*, 2021.

https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/35564_versterking_strafrechtelijke.

Wacquant, Loïs. *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Polity, 2008.

Weert, Annemarie van de. 'Justice and risk assessment: the subjectivity of pre-emptive screening of radicalisation processes'. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism* 17, nr. 3 (2022): 287-300. <https://doi.org/10.1080/18335330.2022.2124123>.

Weert, Annemarie van de, en Quirine and Eijkman. 'Reconsidering Early Detection in Countering Radicalization by Local Frontline Professionals'. *Terrorism and Political Violence* 33, nr. 2 (2021): 397-408. <https://doi.org/10.1080/09546553.2021.1880237>.

Winter, Micha de. *Medemenselijk opvoeden: samenlevingspedagogiek voor een hoopvolle en daadkrachtige generatie*. Uitgeverij SWP, 2023.